
ANTONI FERRANDO

UNA REVISIÓ CRÍTICA DEL BARROC VALENCIÀ

0. PLANTEJAMENT

Manuel Sanchis Guarnier (1963) i Joan Fuster (1976) van explotar a fons el volum III de la *Bibliografia de la lengua valenciana* (1943), de Josep Ribelles Comín, així com les aportacions d'alguns notables historiadors coetanis, com Joan Reglà i Sebastià Garcia Martínez, sobre la vida cultural del barroc valencià per tal d'oferir-nos sengles panorames sobre les actituds, els usos lingüístics i les aficions literàries o paraliteràries dels valencians i valencianes de l'època. Pocs anys després de l'assaig de Fuster, Antoni Ferrando (1983, 1987) abordava una de les manifestacions més prolífiques de la poesia barroca, la de certamen, i presentava un panorama de la literatura popularista de l'època. Etiqueta historiogràfica, aquesta de popularista, amb què l'autor proposava designar la producció literària del barroc que es complaïa a tractar temes populars, però sense adoptar un punt de vista popular. A partir dels anys vuitanta, són ja nombrosos els estudis que s'han dedicat a recuperar la memòria del barroc valencià. Un període que ací circumscriuim al segle XVII, o, més exactament, ajustant-nos a convencions cronològiques molt esteses dins la historiografia valenciana, als anys 1609-1707, dates de l'expulsió dels moriscos i de l'annexió del Regne de València al de Castella «por justo derecho de conquista», respectivament. En altres mots, un període delimitat, a l'inici, pel triomf dels ideals contrareformistes de Trento i dels dissenys uniformitzadors de la Monarquia hispànica, i, al final, per la supressió de les institucions pròpies del Regne i dels usos *oficials* del català. Cal dir, però, que l'estètica i l'espiritualitat barroques havien

arrancat unes dècades abans del segle XVII i que s'hi prolongaran fins ben entrada la segona meitat del segle XVIII, època en què coexistiran amb el rococó i la il·lustració. El període comprés entre el 1609 i el 1707 se singularitza, des del punt de vista cultural, per la determinació de la noblesa, la cort i la jerarquia eclesiàstica de fer arribar els seus valors ideològics i estètics al conjunt de la població, en un intent d'induir al conformisme social i a l'adhesió als valors de les elits dominants (Ferrando & Nicolás 2011). El meu objectiu, ara i ací, és donar compte dels avanços més notables produïts al llarg de les tres darreres dècades en l'estudi i el coneixement de l'evolució sociolingüística i literària de la societat valenciana del barroc, remarcant-ne en cada cas les aportacions més interessants, assenyalant-ne els camps i els aspectes encara poc atesos i destacant l'especificitat valenciana en el conjunt de la llengua i la literatura catalanes.

1. ELS TRES ESPECÍFICS DEL BARROC VALENCIÀ

Abans d'examinar els resultats de les recerques sobre el barroc valencià dels anys vuitanta ençà, caldria destacar alguns dels seus trets comuns, observació imprescindible per a valorar adequadament els canvis qualitatius i quantitatius que s'han produït respecte a la situació anterior.

Una primera constatació a remarcar és que s'ha superat clarament el recurs a l'etiqueta historiogràfica de Decadència per a designar la llarga etapa en la vida literària del país que aniria, convencionalment, des de la mort de Joan Roís de Corella (1497), el darrer gran escriptor *clàssic*, fins al triomf de la Renaixença, que en l'àmbit valencià es podria situar cap als anys vuitanta del segle XIX, amb la fundació de Lo Rat Penat (1878) i la publicació del *Llibret de versos*, de Teodor Llorente (1885), que el consagra com a patriarca de la Renaixença valenciana. Joan Fuster, encara que havia qüestionat la susdita etiqueta (*Gran Enciclopèdia Catalana*, IV, 1974, s.v. *Decadència*), en considerar que seria preferible «establir una terminologia (barroc, neoclassicisme, pre-romanticisme, etc.) més concreta», no gosà prescindir-ne al títol del seu assaig, *La Decadència al País Valencià* (1976). No és difícil explicar-ne les raons: el precedent de Jordi Rubió, que l'usà en la seua encara imprescindible *Literatura catalana* (1953-1956, reeditada el 1985), la comoditat del terme per a designar una llarga etapa històrica certament amb dèficits de normalitat cultural i, probablement, la convicció que era més útil per a caracteritzar globalment la situació cultural i sociolingüística d'aquesta

etapa històrica, més enllà de la parcel·la estrictament literària. El 1978, Antoni Comas encara publicava un panorama literari sobre aquesta etapa sota el títol de *La Decadència*. Sanchis (1963) havia evitat l'etiqueta possiblement perquè considerava que calia singularitzar més nítidament cada un dels tres períodes en què va dividir aquesta etapa, i així proposà els termes de «postració», «enfonsament» i «desensonyament» per als segles XVI, XVII i XVIII respectivament. Ara bé, en el prefaci al primer volum de la seua *Aproximació a la història de la llengua catalana* (1980), que subtitulà «Creixença i esplendor», anuncià la redacció d'una segona part, sobtadament avortada pel seu traspàs, que havia de portar el subtítol de «Postració i renaixença», en què el primer terme esdevé pràcticament sinònim de «decadència». Doncs bé, malgrat l'opció de Rubió i de Comas, els seus deixebles i les noves promocions d'investigadors han preferit seguir l'esmentat suggeriment de Fuster i la reivindicació d'Albert Rossich, ja pels anys vuitanta, d'abordar la periodització de la literatura catalana de la tardor de l'edat mitjana a la Renaixença en termes homologables als de les altres literatures veïnes i, doncs, de contribuir així a la normalitat cultural en el tractament de la nostra història literària. La literatura d'aquests segles és certament decadent quant a ambició estètica, originalitat, plenitud de manifestacions i abast quantitatiu, però respon als mateixos paràmetres estètics de la resta de l'Europa occidental (Renaixement, barroc, rococó, il·lustració, preromanticisme, romanticisme). La publicació, el 1989, de les actes del simposi celebrat a Girona dos anys abans sobre el barroc va encetar el camí per a l'abandonament definitiu de l'etiqueta de Decadència i per a l'adopció d'una nova visió d'aquella etapa, que al País Valencià han defensat i justificat particularment Vicent J. Escartí (1999) pel que fa a la literatura i Joaquim Martí Mestre (2005) i Antoni Ferrando i Miquel Nicolàs (2005, 2011) pel que fa a la història de la llengua. Ara bé, també cal advertir que la nova manera d'entendre i valorar el barroc dista encara prou de ser ben assumida pels estudiosos d'altres èpoques històriques i d'altres disciplines. Així, Josep Lluís Sirera encara titulava el capítol dedicat als segles XVI, XVII i XVIII de la seua *Història i literatures* (1995) amb l'etiqueta de «La Decadència», si bé, seguint Sanchis, distingia entre «Un brillant segle XVI», «El segle XVII: en el cor de la decadència» i «El segle XVIII: una modesta reacció». I, més recentment, Albert Branchadell (2006) l'ha presentat com «De l'esplendor a la misèria: la gran retracció».

Una segona constatació és que s'han ocupat del període barroc investigadors radicats en les tres universitats valencianes amb estudis de filologia, com Antoni Ferrando, Emili Casanova, Vicent J. Escartí, Biel Sansano, Joaquim Martí, Antoni López,

Register for free at <https://www.scipedia.com> to download the version without the watermark

Brauli Montoya, Maria Antònia Cano, Antoni Mas, Vicent Pitarch i Pasqual Mas i Usó, entre d'altres, efecte evident de la incorporació dels estudis d'història literària i lingüística de l'època moderna als *curricula* acadèmics i investigadors de les nostres universitats i prova irrefutable d'un creixent interès per una època caracteritzada per grans contrastos culturals i polítics. Més encara, el barroc valencià també ha estat i és objecte d'una atenció creixent per part d'investigadors d'altres universitats no valencianes (Josep Romeu, Eulàlia Duran, Pere Marcet, Albert Rossich, August Rafanell, Joan-Lluís Marfany, Pep Valsalobre, Eulàlia Miralles, Joan Mahiques), de la mateixa manera que també hi ha investigadors valencians que s'interessen per la situació de la llengua i la literatura catalanes de fora del seu àmbit territorial. *La llengua silenciada* (1999), de Rafanell, és un exemple excel·lent de tractament territorialment integrador de la història de la llengua catalana dels segles XVI-XVIII. El propòsit dels nous estudis de presentar l'època en clau de normalitat cultural es constata no solament en la col·laboració entre investigadors procedents dels diferents territoris de la llengua catalana, com veiem, per exemple, a *Fontanellana. Estudis sobre l'època i l'obra de Francesc Fontanella (1622-1682/85)* (2009), a cura de Gabriel Sansano i Pep Valsalobre, sinó també en la presa en consideració de tots els territoris de la llengua, com veiem, per exemple, al manual *Literatura i cultura catalanes (segles XVII-XVIII)*, de Pep Valsalobre i Albert Rossich, i en l'inclús de les recerques sobre l'època en el context europeu, tal com ha fet Josep Solervicens en abordar «la poètica barroca a l'àmbit català» al volum *La poètica barroca a Europa. Un nou sistema epistemològic i estètic* (2009). Una actitud globalitzadora, la dels uns i la dels altres, que en general tracta de contrarestar les dinàmiques particularistes que, conscientment o inconscientment, sol generar la parcel·lació administrativa de les terres de llengua catalana. En tot cas, seria injust no reconèixer el mestratge que, en la visió global de la llengua i la literatura catalana de l'època, van exercir mestres com Rubió i Comas.

També s'ha superat entre els valencians el prejudici de menystenir la producció del nostre barroc en nom de la notable interferència dels motles estètics de la literatura veïna i dels castellanismes lingüístics de tota mena; més encara, s'han valorat positivament els millors intents d'adaptació literària del català als corrents conceptistes i culterans del barroc castellà, en la línia ja assenyalada per Rossich per a la producció barroca del Principat, i les propostes de modernització de la llengua, ja observades per Sanchis Guarner (1963). En aquest sentit s'ha argumentat que, si la presència de certs occitanismes en la poesia catalana del segle XV s'havia considerat com un recurs

bàsicament estètic, també s'hauria de valorar sota el mateix prisma la introducció de castellanismes en els textos més estrictament literaris del segle XVII. Ara bé, cal advertir que la situació no era ben bé la mateixa, ja que el context sociolingüístic i cultural del segle XVII (retracció dels usos cultes, substitució lingüística en la noblesa, qüestionament de les capacitats expressives de la llengua) era molt diferent de la del XV. El barroc fou una època de profunda castellanització cultural i literària. Amb tot, cal dir que la castellanització d'una part considerable de la producció literària depenia molt de la tipologia textual: era intensa en els textos de més ambició estètica i molt relativa en els de caràcter més tost denotatiu. En tot cas, aquella castellanització, fruit del prestigi social de la llengua veïna i dels imperatius de la impremta, no reflectia els usos socials reals, ja que es limitava només als estrats socials més enlairats i a l'àmbit urbà.

Així mateix s'ha de subratllar que els estudis sobre la llengua i la literatura del barroc valencià ja no descansen bàsicament en els repertoris bibliogràfics i en les poques edicions de llibres que ens han arribat, sinó en l'exhumació d'un bon nombre de textos inèdits. De fet, la majoria dels textos en català publicats en aquests darrers anys, i en són uns quants, provenen de manuscrits, no sempre coneguts. En gran part són textos administratius i dietaris, fidel reflex de dos dels àmbits en què es feia un ús normal de la llengua de país. Ben pocs són els de caràcter estrictament literari i no són molts en monolingües en català. Certament el mercat no afavoria la transmissió impresa dels productes literaris, però aquests, sovint de consum efímer, ús molt personal o destinació oral, no l'exigien tampoc. El suport material generalment feble dels manuscrits d'autor —com podem comprovar, per exemple, en el Ms. 666 de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, que conté quasi tota la producció coneguda de Pere Jacint Morlà—, la circulació de les poesies, romanços i col·loquis de l'època preferentment en plecs solts i un creixent menysteniment de la llengua del país poden explicar la pèrdua de la major part de les còpies o exemplars coetanis. De la dificultat de reunir els papers dispersos d'un mateix autor, ja se'n va fer ressò Josep Rodríguez (1747: 377), quan, a propòsit de l'obra de Morlà, després d'assenyalar que «compuso infinitos poemas», constata que «de los que a diversos assumtos tiene, y no los tiene a todos, quien escribe esto pudiera formarse un volumen capaz de treinta pliegos, todos en valenciano, sin los que discurrió en castellano, que no son pocos». Els textos memorialístics i administratius del barroc valencià concentren probablement el major nombre de pàgines conservades en la llengua del país. S'han fet reproduccions facsimilars d'alguns d'aquests textos, especialment si eren impresos, però, a diferència

Register for free at <https://www.scipedia.com> to download the version without the watermark

d'abans, a hores d'ara es tendeix a editar aquesta mena de textos amb unes transcripcions rigoroses, acompanyades d'aparat crític i d'anàlisis lingüístiques, de manera que avui posseïm un bon coneixement de l'estat de la llengua al segle XVII.

Dit tot això, s'ha de remarcar que el barroc valencià presenta uns trets específics que el distingeixen del barroc principatí. Al Regne de València els canvis socioeconòmics provocats per l'expulsió dels moriscos i una prolongada recessió econòmica debilitaren les classes mitjanes i reforçaren la pressió castellanitzant de la Monarquia, l'Església i la noblesa. En paral·lel a l'escassa resistència política a la pressió uniformitzadora de la Monarquia, les resistències al canvi lingüístic i al canvi de llengua literària foren notablement menors que a Catalunya, i es traduiran, entre certes capes socials urbanes (representants de les institucions regnícules, notaris, clero), en una actitud més acomodaticia respecte a la llengua dominant i, en el camp més estrictament literari, en una producció esquifida i, en general, d'escassa volada. En altres mots, el procés de transculturació entre els sectors socials dominants va ser molt més intens a València que no a Catalunya.

2. ELS ESTUDIS SOBRE EL BARROC VALENCIÀ

Register for free at <https://www.scipedia.com> to download the version without the watermark

La convergència dels esforços de recerca als diferents països de llengua catalana ha facilitat la publicació de visions de conjunt sobre la llengua i la literatura catalanes del barroc, en què l'aportació valenciana ha deixat de ser una simple anècdota. Entre aquestes visions de conjunt hem de destacar les que presenten Pere Marcet a *Història de la llengua catalana* (1987), Ferrando i Nicolàs a *Panorama d'història de la llengua* (1993) i *Història de la llengua catalana* (2005; 2011) i August Rafanell a *La llengua silenciada* (1999), pel que fa a la llengua; i, pel que fa a la literatura, les que presenten Pep Valsalobre i Albert Rossich a *Poesia catalana del Barroc. Antologia* (2006) i a *Literatura i cultura catalanes (segles XVII-XVIII)* (2008). Marcet tracta l'època com a «El segle XVII», Ferrando i Nicolàs li dediquen un capítol titulat «Dependència, transculturació i revolta. De l'expulsió dels moriscos (1610) a l'annexió castellana de la Corona d'Aragó (1715)», en què els talls cronològics vénen delimitats per esdeveniments històrics que afecten totes o la major part de les terres de llengua catalana i en què s'examina i s'interrelaciona l'evolució de les formes, els usos i la consciència lingüística en cada un dels diversos territoris catalanòfons, en la línia proposada per Nicolàs (1998). Rafanell, que narra la

història lingüística del barroc en una primera part del seu llibre titulada «1500-1700: nous usos i costums», n'aborda l'estudi sota quatre epígrafs: «La llengua i les llengües», «Els usos literaris», «Les idees lingüístiques» i «Les bones lletres». En la seua ben triada antologia, Rossich i Valsalobre han tingut bona cura d'integrar-hi totes les terres de llengua catalana, si bé amb una atenció només relativa en el cas de València, ja que els textos recollits d'autors valencians a penes representen el 15% del total.

Els avanços en la coneixença i l'estudi del barroc valencià han caminat en paral·lel als que s'han fet al Principat i a les Illes i han permés confirmar que la crisi socioeconòmica de la primera meitat del segle XVII provocà una innegable decadència cultural en general i una notable retracció dels usos lingüístics urbans i literaris del català. Ja en van donar compte monografies com *Els valencians i la llengua autòctona dels segles XVI, XVII i XVIII* (1963), reeditada el 2001, de Sanchis Guarnier, *Defensa de l'idioma* (1972), de Vicent Pirarch i *La Decadència al País Valencià* (1976), de Joan Fuster. Tanmateix, la coneixença i l'estudi dels textos impresos i manuscrits de l'època, fins fa pocs anys escassament aprofitats en els estudis d'història lingüística i literària, ens autoritzen a afirmar que no fou una època literàriament tan pobre i sociolingüísticament tan acastellanada com deixa entreveure la producció impresa. Així ho han posat en evidència els panorames crítics sobre la llengua i sobre la literatura catalanes de l'època que han publicat Martí Mestres (2003) i Estarri (1999, 2004), respectivament. Entre els textos estudiats i editats que han permés aqueixos avanços n'hi ha que són de naturalesa estrictament literària, com ara les antologies de poesia festiva i d'acadèmia; altres tenen un caràcter purament instrumental, com són les ordinacions, els reglaments protocol·laris o els tractats jurídics; i encara n'hi ha d'altres de paraliteraris, com ara els textos memorialístics. Uns i altres són de particular interès sociolingüístic. Els de caràcter més estrictament literari, fortament influïts pels grans corrents estètics del barroc castellà, són els més permeables a la influència d'aquesta llengua. En canvi, els de caràcter administratiu o historiogràfic són els més fidels a la tradició lingüística pròpia. Per a formar-se una idea més precisa de la situació lingüística i literària de la València siscentista encara ens caldria fer i explotar un buidatge sistemàtic no sols dels inventaris de les biblioteques públiques i privades del país i d'altres de fora que contenen una presència notable de fons valencians, com són la Biblioteca Nacional de España, l'Archivo Histórico Nacional i la Biblioteca de la Hispanic Society of America, sinó també d'inventaris de testaments i de vendes de biblioteques de l'època. També les actes municipals ens podrien fornir molta informació, especialment pel que fa als

Register for free at <https://www.scipedia.com> to download the version without the watermark

usos lingüístics, a les representacions parateatrals i a l'ensenyament. En aquest sentit, són, per exemple, de notable interès les *Ordinacions dels mestres de llegir i escriure* que promulgà el 1625 el Consell de la ciutat de València per tal de regular els locals, les titulacions i els textos docents.

3. L'EVOLUCIÓ SOCIOLINGÜÍSTICA

Les darreres investigacions publicades no sols han fet progressar notablement els nostres coneixements sobre l'evolució interna de la llengua (dialectalització, interferències lingüístiques), sinó que han aportat nombroses dades per a conèixer amb més precisió la sociologia del fet literari al País Valencià i alguns dels trets més rellevants de l'evolució sociolingüística.

La castellanització lingüística i cultural de la noblesa valenciana no afectà substancialment la vitalitat sociolingüística del català. En termes estrictes, només entre la noblesa continuà donant-se el procés de substitució lingüística. Per això Josep Ginet ([1961] 1998) propugnà reservar el concepte de «Decadència» a les manifestacions literàries de l'època, però no pas a la llengua. Ara bé, hi ha nombrosos testimonis de la receptivitat del català entre els lletrats, l'alt clero, les autoritats municipals i els funcionaris vinculats a l'administració virregnal, inquisitorial i regnicola. Un dels més coneguts és la protesta dels jurats del Castelló de la Plana al bisbe de Tortosa, el burgalés Justino Antolínez, per les seues instruccions a favor de la predicació en català (Fuster 1976). Tant és així que al darrer terç del segle XVII podem constatar que textos com el *Llibre d'Antiquitats* de la Seu de València o el *Llibre de les assistències i funcions* de la ciutat de València, tot i no haver estat objecte d'impressió, acabaran sent redactats en castellà, com en el primer cas, o substituïts per la versió castellana, com en el segon, i en aquesta ocasió per manament exprés dels jurats de la ciutat de València. Ja sabíem que aquesta tendència s'observava en les acadèmies del darrer terç del segle XVII, però l'exhumació de dietaris i textos administratius ha permés confirmar i precisar la cronologia de la davallada de l'ús del català, fins i tot, com hem vist, en dues de les institucions més emblemàtiques del Regne: el capítol de la Catedral i la Sala de la ciutat de València. Un cert nombre de parròquies de l'arxidiòcesi de València invocaren la publicació en castellà de les disposicions del sínode diocesà de 1657, convocat per Pedro de Urbina, com una justificació del canvi de llengua als *Quinque libri*,

Register for free at <https://www.scipedia.com> to download the version without the watermark

praxi que comença a generalitzar-se a partir de la dècada dels setanta. Paral·lelament es degradà la prosa administrativa municipal i regnícola: les interferències del castellà, que a començaments del segle XVII eren infreqüents i es podien considerar recursos dignificadors de la llengua, acabaran sent massa freqüents i indiscriminades al darrer terç del segle. Les causes d'aquesta tendència s'han de buscar probablement més en la situació política, econòmica i social de la Corona d'Aragó a les darreres dècades del segle XVII que no en l'especificitat política i cultural valenciana, ja que Catalunya i Mallorca també hi van participar en grau divers. Així, el principatí Domènec Moradell afirmava, el 1676, que «de la lengua catalana han fenecido las admisiones y los aplausos, no sé si por mal entendida o por mal recibida [...]». Tan trocados miramos los tiempos que, si ahora escribiera en lengua catalana, aunque fuese un Salomón, no sería aplaudido» (Rafanell 1999); i a Mallorca es publicaven per primera vegada en «hispano idioma» les disposicions del sínode que s'hi celebrà el 1692. Amb tot, es fa de mal explicar l'aparent contradicció entre la intensificació d'aquest procés castellanitzador a les terres de llengua catalana i la profunda decadència política, econòmica i cultural de Castella. Però la intensitat amb què aquest procés es dona a València al darrer terç de segle XVII, que té el seu correlat en la quasi invisibilització editorial del català, és probablement fruit de la posició acomodaticia dels sectors socials que més es van beneficiar de la revifalla econòmica que experimentà València sota el regnat de Carles II (1661-1700). En tot cas, la intensificació de l'ús escrit del castellà, que tan bé pot il·lustrar la praxi lingüística de les tres generacions dels Ortí (Escartí 2007), és anterior al decret d'annexió del regne de València al de Castella (1707).

Una bona part de la producció literària de l'època fou generada pel clero, el sector social que potser ens il·lustra millor sobre les pautes i l'evolució de comportament lingüístic i literari de les capes mitjanes de la societat valenciana siscentista. Així, si sabem que fou molt intensa la pressió castellanitzadora de la jerarquia episcopal i dels superiors dels ordes religiosos, també constatem que una bona part de la literatura generada en català la devem al clergat secular (López 2011). Josep Giner ([1964] 1998) ha vist en la diferència entre l'estructura territorial de l'administració eclesiàstica de Catalunya, atomitzada en vuit bisbats, i la de València, en què l'arxidiòcesi de la capital ocupava la major part del Regne, una de les raons per les quals la pressió castellanitzant fou poc efectiva a l'església catalana i molt a la valenciana, ja que aquella atomització territorial neutralitzava la irradiació castellanitzadora d'un centre urbà important, com era el cas de la ciutat de València. En diverses ocasions, el poder polític i el poder

Register for free at <https://www.scipedia.com> to download the version without the watermark

eclesiàstic es concentraren en una mateixa persona. Són ben coneguts els casos dels arquebisbes-virreis Juan de Ribera, Pedro de Urbina i Joan Tomàs de Rocabertí. La Monarquia procurà controlar en tot moment els nomenaments eclesiàstics. Pere Maria Orts (2006) ha il·lustrat la funció nacionalment repressora dels virreis de València a l'època moderna en exhumar les gestions de Vespasiano Gonzaga, virrei de València, davant Felip II de Castella, l'any 1576, perquè nomenés una «persona castellana» per al càrrec de prior del monestir de Sant Miquel dels Reis a fi d'evitar «los trabajos» que, a causa de la seua lleialtat a les institucions del Regne, havia hagut de suportar de l'anterior prior i diputat del Regne, fra Valeriola, «el qual es natural de este Reino y tan escrupuloso y disconforme en todas sus opiniones de lo que la razón requiere y conviene al servicio de V. M.». Tot i amb això, el procés de transculturació va ser molt més efectiu entre el clero regular, ja que els superiors dels ordes religiosos, generalment de nomenament i d'origen castellà, induïen els seus membres, en nom del vot d'obediència, al canvi lingüístic, especialment en les manifestacions comunitàries de la vida religiosa i en la lectura obligada de llibres de pietat. Per tal d'aconseguir aquest objectiu, els abats valencians solien enviar els monjos que més destacaven a formar-se en convents i universitats de Castella, i els superiors castellans nodrien de religiosos coterranis, no sense protestes, els nostres monestirs i convents. Pràcticament tots els religiosos netrats de l'època van publicar les seues obres en castellà. Ells van destacar els jesuïtes, els dominicans i els agustins. No cal dir que la castellanització de la vida religiosa en convents i monestirs fou ben efectiva no sols a la capital del Regne, sinó també en els llocs més allunyats de la ciutat de València. Així, fra Joan Canet, natural de Benicolet (Vall d'Albaida), que fou frare del convent dominicà de la veïna vila de Llutxent, d'on arribà a ser prior fins a la seua mort (ocreguda el 1676) i on quasi tots els frares provenien de la mateixa Vall d'Albaida i de les comarques limítrofes, va utilitzar el castellà per a compondre diversos cants eucarístics i per a redactar un volum de sermons, que guardà el convent fins a la seua desamortització. En el cas de les monges, pràcticament l'únic estament femení fora de la noblesa que sabia de lletra, el monolingüisme castellà, doblement induït per les indicacions de les abadesses i per les orientacions dels confessors, va ser aclaparador (Herrero 2009).

La Monarquia hispànica, decididament decantada cap a la castellanització a partir de Felip II de Castella i cap a la imposició d'aquestes pautes sota el govern del comte-duc d'Olivares, va trobar un aliat providencial en el *patriotisme* hispànic que va suscitar la guerra dels Trenta Anys (1618-1648), el conflicte europeu que posà fi a

Register for free at <https://www.scipedia.com> to download the version without the watermark

l'hegemonia política internacional de la Casa d'Àustria. A diferència de Catalunya, que es revolta l'any 1640, el regne de València, dominat per una noblesa agraïda pels privilegis amb què la monarquia havia tractat de compensar-la per la pèrdua de la mà d'obra morisca, accentuà el seu procés de submissió política i de transculturació. Se'n feia ressò Marc Antoni Ortí, secretari de la Sala de la ciutat de València, en denunciar (1640) que, si bé

en algun temps (y no tan antich que yo no l'haja alcançat) solia fer-se tan gran estimació de la llengua valenciana, que, quant en les juntes de la ciutats, estaments y altres comunitats algú dels valencians que-s trobaven en elles se posava a parlar en castellà, tots los demés s'enfurien contra ell dient-li que parlàs en sa llengua; és ara tan al revés que casi en totes les juntes se parla en castellà, y encara ha arribat est costum a introduhir-se tan estremadament, que no sols se fa particular estudi en procurar saber la llengua castellana, però també en oblidar la valenciana, per la molta abundància que y ha de subjectes que els pareix que tota la sua auctoritat consistix en parlar en castellà.

Els mots d'aquest pròleg són doblement interessants perquè l'autor, a més de denunciar la tendència a la deslleialtat lingüística, també proposava remeis contra la percepció negativa del model culte de valencià llavors encara vigent en alguns cercles de lletraferits. La proposta de modernització de la llengua es produiria, segons Ortí,

desterrant de ella les veus antigues, per les quals la solien nomenar llengua llemosina. Perquè yo só de parer de que en estos temps lo mateix seria, parlant en valencià, dir *llur, jatsia, celleshores* y altres vocables antichs que si parlant en castellà diguésem *maguer, yantar, fincar, de hinojos* y altres; que també la nostra llengua, ab lo discurs de temps, se ha anat polint y enriuint com la castellana.

El programa modernitzador d'Ortí, que reiterà en la dedicatòria de la seua crònica del segon centenar de la canonització de sant Vicent Ferrer (1656), revela fins a quin punt els usuaris de la llengua escrita, com era ell, eren conscients de les dificultats d'adaptació a les noves realitats culturals. Una part dels lletraferits valencians tractaren d'adaptar-s'hi, sense abandonar la llengua; d'altres optaren per l'ús exclusiu del castellà i la majoria recorregué a ambdues llengües, ben sovint amb una distribució diglòssica d'usos.

4. ELS USOS LITERARIS

4.1 L'AFALAC POPULARISTA: VERSOS DE CERTAMEN I DE CIRCUMSTÀNCIES

La coneixença de la producció poètica del barroc valencià s'ha vist beneficiada per la publicació d'una gran part de la poesia de certamen (Ferrando 1983) i de la poesia d'acadèmia (Mas 1998, 1999, 2009) i de l'edició de l'obra documentada de Pere Jacint Morlà (Ferrando 1994, 1995, 2004) i de Pere Esteve (Escartí 2005, 2009). I si dic «documentada» és perquè només en coneixem una part, almenys en el cas de Morlà, de qui encara no ens ha estat possible de localitzar cap exemplar de l'*Exhortació a l'ànimo invicte y obligacions en què està la fidelitat de la Nació Valenciana* (1644), adreçada al virrei Rodrigo Ponce de León, duc d'Arcos, plec poètic probablement relacionable amb l'ofensiva propagandística de la Monarquia contra la secessió catalana.

Un dels gèneres més conreat és la poesia, de manera notable la satírica i la religiosa. Els grans mentors de la poesia del barroc valencià són Quevedo i Vicenç Garcia. Mahiques (2005) ha estudiat, en concret, la forta influència dels *Sueños* de Quevedo en el *Somni de l'infern*, de Morlà. La fama del rector de Vallfogona assegura la persistència dels contactes culturals entre València i Catalunya. En la majoria dels casos, la poesia barroca ens ha arribat per la via del manuscrit, quasi sempre en còpies coetànies o un poc posteriors a la seua gènesi. Gràcies a la publicació d'algunes d'aquelles composicions, generalment en les pàgines preliminars dels llibres commemoratius, podem comparar la versió impresa amb la versió manuscrita i constatar així la tasca de correcció lingüística de la impremta del segle XVII, que elimina les grafies deturpades i en regularitza les vacil·lants, provant així la persistència de la consciència d'una llengua culta (Ferrando 1995; Ferrando & Nicolás 2011). La producció que ens ha arribat o la que coneixem fins ara deu ser una part molt reduïda de la que realment existí i circulà a l'època. Valdria la pena fer un inventari de tota la producció coneguda: ens donaria una llarga nòmina d'autors, dels quals a penes si ens ha pervingut alguna mostra dels seus versos. En podria ser un cas paradigmàtic Jacint Alonso Maluenda, autor d'unes reeixides *Endetxes*, la seua única composició lírica en català que ens ha arribat, però que degué conrear més o menys assíduament la llengua del país, vista la seua col·laboració amb Pere Jacint Morlà en diversos certàmens. En sentit contrari, podríem intuir que probablement no ens hauria arribat la majoria de la dotzena de composicions en català al *Sacro Monte Parnaso* (1687), del jesuïta Francesc Ramon

Gonzàlez, si ell no hagués estat l'editor d'aquest homenatge a sant Francesc Xavier. Amb un altre editor, haurien estat condemnades al silenci. D'altra banda, un recull de les composicions de l'època ens permetria constatar la diversitat de models estètics i mètrics i l'abast de l'ambició literària dels seus autors. Però també podríem aplegar un bon corpus de poesia cultista, massa desconsiderada fins ara, potser perquè no ens n'han arribat mostres tan nombroses. En aquesta línia, mereixeria un lloc destacat el susdit Francesc Ramon Gonzàlez, probablement oriünd de la ciutat de València, autor erudit i possiblement traductor al castellà d'obres franceses (Alemany & Sansano 1989). Comptat i debatut, la poesia del barroc fou una literatura predominantment de caràcter oral, efímer i manuscrit i de to popularista, de difícil conservació (Escartí 2004).

Una bona part de les poesies en català de l'època foren concebudes per a ser declamades en justes poètiques, part inseparable de la festa barroca. Com que les justes poètiques solien tenir un referent religiós, aquest era un component que no hi solia faltar. Ara bé, en el conjunt de la producció poètica aquest era un component marginal, ja que l'objectiu dels versos era l'entreteniment i la diversió de l'audiència. Ben sovint, la poesia de certamen s'articulava en forma de col·loquis, ja que, per la seua parateatralitat, es prestaven millor a concitar l'atenció del públic. Referint-se a la declamació, l'impacte i la temàtica dels versos de Pere Jacint Morlà (c. 1600 - c. 1656), el bibliògraf Josep Rodríguez (1747) comentava:

Leía, y pronunciava, con mucha gracia, y propiedad. Llevóse los aplausos más generales; y públicos, porque eran sus versos, enseñanza, y deleyte, para todos. Las Funciones poéticas, sin Papel suyo, ya Soliloquio en algunas; ya Coloquios, en las mas; parece que, o no hazían labor, o se eclipsavan; porque indispensablemente, era el primer plato, el suyo, tan compuesto (con sal, y modestia) de unos, u otros sucessos, o ignorados; o no advertidos; modernos todos, que ocurrían en Valencia, en su Reyno, en la Monarquía, en Europa, y en el Mundo; que dexava deliciosísimo sabor en los oyentes, para mucho tiempo!

La descripció de Rodríguez retrata molt bé el context de la poesia de certamen. En els col·loquis, on predominava la sàtira social innòcua, solia imposar-se el conceptisme. En canvi, el culteranisme solia prevaler quan la poesia de certamen perseguia un objectiu laudatori. En qualsevol cas, la proximitat al públic exigia la llengua autòctona. Per això no són poques les mostres de poesia de certamen en català que ens han arribat. Malgrat el convencionalisme del gènere, s'hi troben composicions reeixides, com són les dels poetes antologats per Verger (1983): Joan Baptista Roig, Onofre Funes de Munyós i Josep Oriola. D'altres són d'una vulgaritat remarcable,

molt del gust de l'època. En tot cas, no puc deixar d'assenyalar que és en la poesia de certamen on podem trobar tant algunes de les manifestacions més clares de defensa de la llengua del país com també d'altres ben reveladores del seu desprestigi social com a llengua literària (Ferrando 1983, 1987). Els certàmens permeteren la visualització d'una reduïda presència femenina, limitada pràcticament a monges. En tots els casos coneguts, les dones concursants s'expressen en castellà. I això a pesar que els certàmens foren al segle XVI una plataforma que, d'acord amb una tradició ja ben reflectida en la justa poètica que donà lloc a les *Obres o trobes en llaors de la Verge Maria* (1474), es prestava al plurilingüisme (sobretot català, castellà, portugués, italià i llatí). L'escenari dels certàmens solia ser l'interior dels temples, però en l'època barroca se'n celebraren molts a les places públiques, sobre entaulats. En uns i altres casos, no devia faltar el complement ornamental i artístic, consubstancial a l'estètica barroca.

Els col·loquis, que tendien a la procacitat i a la sàtira, ens han arribat majoritàriament anònims, que era una manera d'evitar possibles condemnes o represàlies. Seria interessant inventariar tots aquells col·loquis que sorgiren a partir d'esdeveniments polítics o socials més o menys extraordinaris. La seua finalitat era incidir en l'opinió pública, com si es tractés d'un periòdic d'opinió. Així, la *Carta que ha escrit lo doctor Gregori Prats, de Perpinyà, ahon se dona rahó de la entrada del Francés en lo comptat de Rosselló* (1639) (Martí Mestre 1990), en resposta a l'agressió militar francesa iniciada el 1635, aspirava a suscitar sentiments patriòtics; el *Col·loqui entre el doctor Chancleta i un orat o loco de l'Hospital* (c. 1680) (Tres & Clarasó 1999), possiblement obra d'un clergue, pretenia criticar l'actitud del virrei i de tres consellers eclasiàstics per la condemna a mort d'un frare bandoler; *El Succés per haver furtat lo Globo de la Iglésia de Sent Domingo* (1698) cercava reforçar els sentiments religiosos. La vitalitat del gènere, i no sols a València, sinó també a poblacions tan diverses com Gandia, Alzira o Manises, per posar uns exemples documentats, devia ser gran. El favor i l'atenció del públic s'aconseguien, sobretot, per mitjà dels jocs de paraules i de conceptes, dels equívocs, dels tòpics, dels idiotismes, de les parèmies, de les antítesis, de les frases fetes, de les paranomàsies, de les paradoxes, de les sinècdokes, dels refranys i girs popular, de l'anàfora, de l'homofonia i, en fi, de tota mena de contrafaïments còmics del castellà, prova evident de la incidència del teatre castellà.

Junt als col·loquis, succedani popular del teatre culte, gaudia de gran favor popular la poesia de circumstàncies, generalment laudatòria i més refinada quant al llenguatge i als metres de què se serveix. No solament Morlà excel·lí en les dues

facetes, sinó també els quatre germans Matheu i Sanç, especialment Llorenç i Isidor, que són assidus d'algunes de les acadèmies valencianes del regnat de Carles II. Llorenç és el més prolífic dels quatre (Romeu 1978, 1979). No sols es dedicà a la poesia i a la jurisprudència, sinó també a la traducció. En conservem la traducció al castellà (*Libro de los consejos*) de l'*Espill*, de Jaume Roig. En canvi, s'ha perdut la seua versió castellana del *Llibre dels feits*, de Jaume I. Si Vicent Mariner havia traduït les poesies d'Ausiàs March al llatí (1633) (Coronel 1997), en un intent d'eternitzar-ne la memòria, les dues traduccions de Matheu i Sanç al castellà il·lustren la profunditat del procés de transculturació que es produí aleshores al regne de València, fins al punt d'invisibilitzar-ne el llegat català medieval.

Al marge del format del col·loqui, les poesies religioses de Pere Esteve (1582-1658) i les satiricoburlesques de Francesc Mulet (1624-1675), autor del famós *Tractat del pet*, expressen respectivament la cara i la creu d'una altra manifestació popularista, que recorre als metres castellans més populars i a un llenguatge senzill i desimbolt per incidir més eficaçment en les masses: el primer, buscant l'adhesió de les masses a la causa de la Monarquia hispànica contra l'actitud rebel dels catalans o procurant instruir-les en la fe; el segon, embaladint-les amb la seua sàtira implacable del capteniment de la noblesa i del clero, dels conflictes matrimonials, de les convencions religioses, dels ideals de la cavalleriesitat i de l'honor i de tota mena de prejudicis socials, fins al punt que la seua producció ja merescué de fra Josep Teixidor una alta valoració pels seus «intencionados epigramas, graciosos chistes, pensamientos agudos, bellas imágenes» i per la seua «fácil, suelta y natural versificación». Tant és així que tots dos poetes van reeixir a conservar el favor del públic valencià al llarg de dos segles (Bellveser 1989; Escartí 2007).

Dins l'àmbit de la poesia popularista, encara hauríem d'incloure gèneres com els goigs i les nades, que s'expressaren generalment en la llengua del país i que tingueren una gran vitalitat. La immensa majoria dels goigs de l'època no sols s'emmotlen plenament en la tradició mètrica i conceptual dels dos segles anteriors, sinó que solen presentar una llengua genuïna, que contrasta notablement amb la tònica general de la poesia popularista de factura barroca. Generalment són anònims, però també en coneixem d'autor, com els que, conscient de la seua popularitat, va compondre Pere Esteve. Així mateix gaudiren del favor popular les cançons de bandolers. Quant al romancer popular, convé remarcar el fet que, per damunt de les diferències administratives i polítiques entre les terres de llengua catalana, romanços com *L'hereu*

Riera, El Testament d'Amèlia, El Rei Mariner, La dama d'Aragó i nombroses cançons de bressol i de pietat popular corrien de boca en boca, amb retocs i adaptacions, entre els catalans, valencians i balears siscentistes i testimoniaven així la pervivència de la profunda unitat cultural entre les nostres terres.

4.2 ELS VERSOS DE PROTESTA O LA LITERATURA ORAL SUBMERGIDA

La dissidència política es manifestà sovint en forma de pasquins i sota formes versificades. Blasco Laguna (1983b, 1985) encetà aquesta línia d'investigació, que mereixeria la màxima atenció, si bé l'oralitat inherent a aquesta mena de literatura política la fa quasi invisible. De la vitalitat d'aquestes manifestacions en dóna fe la crida de la Reial Audiència del 20 de juliol de 1615 «contra unes cançons que cantaven, molt deshonestes», segons el testimoni de Pere Joan Porcar, destinada presumiblement a neutralitzar el clima de contestació política. No altrament es pot interpretar la crida del 13 de juny de 1627 manant que no s'estampessen «relaciones ni cartas, ni apologías, ni panegíricos, ni gacetas, ni nuevas, ni sermones, ni discursos, ni coplas, ni diálogos, ni otras cosas, aunque sean de cosas muy menudas, sin la correspondiente autorización». En aquesta ocasió, es tractava en concret de sufocar les crítiques a l'autoritarisme i a la gestió política del comte-duc d'Olivares —de funestes conseqüències per al regne de València—, que algú satiritzà cruelment amb una dècima en castellà que comença: «Aquí yace un Reyno entero / que en lealtad no tuvo igual, / pues enfermó de leal / y murió del mal primero». No hi ha dubte que, en expressar-se en castellà, l'anònim versaire pretenia aconseguir millor els seus objectius: facilitar l'arribada del missatge a les altes instàncies del poder.

La crítica contra la passivitat dels valencians davant els abusos dels poders polítics de Madrid, que reconeixien de grat «la natural blandura de aquellos naturales» i que «en aquel Reyno nada puede haver sospechoso, por su acostumbrada fineza», era satiritzada així en un pasquí aparegut a la ciutat de València el 10 de setembre de 1647: «Cert que·m tens molt espantat, / poble noble y valerós, / de que, rabiant com un gos, / no busques la llibertat. / Gran plaga tens que curar: / qui·t governa te atropella / y, si hui sofrixes sella, / demà et voldran albardar. / No boueches, poble orat, / que, si busques bon govern, / Nàpols, Messina y Palerm / bon exemple te an donat». La passivitat política dels valencians també era censurada per algunes personalitats

catalanes, com Pau Duran, bisbe d'Urgell, per a qui «els valencians s'acontenen només amb el nom de regne».

A vegades, la protesta política, que anava adreçada sobretot als virreis i als arquebisbes, podia aparèixer més o menys explícitament en col·loquis anònims. Així, l'actuació del virrei Diego Felipe de Guzmán, marquès de Leganés (1667-1669), provocà la protesta d'un anònim versaire en aquests termes: «De Leganés los rigors / publiquen los xics i grans, / perquè si açò fa en los sants / ¿què farà en los pecadors?». Al·ludeix el versificador a la venjativa decapitació de Ramon Sanç, ordenada pel virrei. Desconeixem, en canvi, els motius que s'amaguen darrere d'una cobla dedicada a l'arquebisbe Luis Alfonso de los Comeros (1668-1676): «Y tu, senyor, que encubert / fit a fit me estàs mirant, / molts anys vixques, / però a mi Déu me guard de tes mans». Anònim és també el romanç que el notari Bartomeu Blasco Siurana recollí en la seua *Relació* de 1687, on feia burla del fracàs de tot l'aparat repressiu del virrei —més de 3.000 homes armats— per a impedir la fugida dels cinc bandolers que havien assaltat la casa d'En Romuald Pallarés. És interessant constatar que la llibertat d'expressió hi era invocada com una de les principals causes de la impopularitat del virrei: «Si vols tenir esta terra / grata, alegre i de la part, / dóna llicència de màixqueres, / i en açò quieta estarà». Aquestes mostres serveixen per a il·lustrar el to i el registre lingüístic d'una literatura, essencialment de transmissió oral, que, per raons òbvies, ens ha arribat amb comptagotes.

4.3 UN MARGE ESTRET PER ALS GÈNERES CULTES

La situació política i cultural del segle XVII deixava molt poc de marge per al conreu en català dels gèneres cultes. S'ha atribuït al pare Mulet l'autoria de gairebé les dues úniques peces teatrals del barroc valencià, *Los amors de Melisendra* i *La infanta Tellina y el rei Matarot*, comèdies burlesques datables a la darrereria del segle XVII. I si he dit «gairebé» és perquè Carme Morell (1986), per certs indicis lingüístics, també considera de possible autor valencià *La famosa comèdia de La gala està en son punt*, una paròdia de la comèdia palatina castellana. El teatre culte, representat sovint en els convents, s'expressà en castellà. I és invariablement en castellà que ens ha arribat un bon nombre d'entremesos, balls, lloes i altres modalitats de teatre breu profà representats a València, en què també destacaren els ja esmentats Pere Jacint Morlà i Jacint Alonso Maluenda.

Dins del teatre religiós s'ha de situar la versió definitiva del *Misteri d'Elx*, la consuetada conservada més antiga del qual és de 1639, en què sobre un fons medieval incorpora alguns versos del segle XVII i, sobretot, una escenografia plenament barroca. Una de les mostres més conegudes de la passió de Jesús teatralitzada datable al segle XVII és *La Passió de Crist nostre Senyor*, localitzada al nord del Regne de València, però probablement d'origen no valencià, on conflueixen elements primitius i barrocs. El segle XVII és l'època daurada de la representació, a la ciutat de València, dels *misteris* sobre les *roques* de la festa del Corpus i dels *miracles* de sant Vicent Ferrer sobre els *altars* muntats als carrers.

La decadència de les lletres catalanes no es manifesta en cap gènere tan visiblement com en el de la prosa narrativa de ficció: només en tenim succedanis, com els dietaris i els llibres de memòries. Però es reedità *Les estilades y amoroses lletres trameses per Berthomeu Sirlot a la sua esposa y per ella a ell* (1646), obreta que havia gaudit del favor popular dels valencians al segle XVI. Si disposéssim d'inventaris de llibres, podríem conèixer fins a quin punt es consumien a València proses de ficció tan populars a Barcelona com el *Partinobles*, el *Pere Porter* o el *Pierres de Provença*, però és probable que només hi circulessen en castellà.

Els principals reductes de la producció culta en català van ser l'oratória sagrada i la historiografia. Aquella era impulsada sobretot per les grans celebracions civico-religioses, i produí algunes peces memorables com el *Sermó de la Conquesta* (1666), de Gaspar Blai Arbuixech. Aquesta derivà en cròniques, falsificacions històriques destinades a enaltir determinats llocs o personatges, que, en intentar imitar la llengua antiga, produïren uns textos lingüísticament dignes. La persistència del català administratiu contribuï a mantenir les convencions gràfiques i gramaticals tradicionals en la literatura culta.

4.4 DE LA LITERATURA DEVOTA A L'ORATÒRIA SAGRADA

Al segle XVII a penes trobem al regne de València mostres d'hagiografia, textos catequètics, guies espirituals i, en general, literatura devota en català. Només tenim constància de la circulació manuscrita d'algun d'aquests textos, com l'anònim *Notícies, vida y miracles del venerable pare Doménec Sarrió* (c. 1677), que podria ser obra de Joaquim Aierdi (Roca 1997). I no tenim notícia que hi circulés la versió catalana de la *Imitació de Crist*, de Tomàs de Kempis, realitzada per Pere Gil (Barcelona, 1621).

La major part de la literatura devota va ser produïda per monjos i frares, que també conrearen la historiografia religiosa. Les monges més instruïdes ens han deixat cànctics religiosos i, en algunos casos, autobiografies espirituals (Herrero 2009). Tant en un cas com en l'altre només ens n'han arribat textos en castellà. Per cert, és en una d'aquestes obres, la *Vida del venerable y apostólico siervo de Dios el P. M. Fr. Agustín Antonio Pascual* (València, 1699), d'Agustí Bella, on es documenta per primera vegada el sintagma País Valencià, que començarà a difondre's a partir del segle XVIII: «Porque no le tenía el Señor destinado para Apóstol de las Indias, sino de nuestro País Valenciano».

La predicació en les principals ciutats també es veié afectada per la pressió cultural castellana, sobretot amb motiu de les festivitats religioses més solemnes, però fou el gènere en què el català conservà, per raons pastorals, una inevitable preeminència (López 2011). No s'ha conservat cap sermonari valencià escrit en català i no sabem fins a quin punt hi van circular els dos volums dels *Sermons dels diumenges y festes principals de l'any per a utilitat dels rectors y tots aquells que tenen cura de les ànimes* (Sanaüja 1593-1594), del valencià Andreu Capella, bisbe de la Seu d'Urgell. Lletraferit i predicador amb provada vocació, Pere Esteve també en degué redactar alguns, o almenys en degué fer esborranys, però no ens n'ha arribat cap. En canvi, sí que ens han arribat impresos tres sermons valencians relacionats amb les dues grans festes civicoreligioses valencianes, la de la commemoració de la conquesta i la de sant Vicent Ferrer. A diferència de Catalunya, no conservem cap sermó en català, ni imprés ni manuscrit, sobre sant Jordi, el patró històric del Regne de València i de l'estament militar, tot i que la festivitat gaudia de la mateixa solemnitat que la del dia 9 d'octubre i que el seu sermó, a càrrec del predicador de la ciutat, era pronunciat invariablement en la llengua del país (Ferrando 2010). Els sermons impresos d'Antoni Bonaventura Guerau, Gaspar Blai Arbuixech i Joan Baptista Ballester són sens dubte unes de les millors expressions de la literatura i de l'espiritualitat del barroc valencià. Antoni López (2011), que ha reeixit a reunir mitja dotzena més de sermons manuscrits, els ha analitzats com a peça integrant de la retòrica. En concret, ha examinat l'estructura del sermó, la presència i paper que hi feien les fonts clàssiques, els recursos intertextuals, la relació amb les arts plàstiques i l'especificitat valenciana, caracteritzada per l'absència de les truculències típiques de l'espiritualitat barroca. El mateix López ha fet observar, tot matisant Vicent Pitarch (2001) i qüestionant-ne alguns dels enfocaments presentistes, que és entre part del clero secular valencià que es van manifestar més resistències a la castellanització de la vida religiosa.

4.5 LA LITERATURA HISTORIOGRÀFICA I MEMORIALÍSTICA

La historiografia original valenciana del segle XVII ja no sol expressar-se en català. L'època que estudiem s'obre amb una ambiciosa crònica sobre la ciutat i el Regne de València: les *Dècadas de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia* (1610), del cronista i predicador oficial de la ciutat de València, Gaspar Escolano, redactada íntegrament en castellà, si bé amb observacions interessants sobre la llengua del país i sobre l'especificitat de la llengua valenciana dins el conjunt de la llengua catalana, que han tingut una gran projecció en la història de les idees lingüístiques al País Valencià (Rafanell 1999; Ferrando & Nicolás 2005; 2011) i encara a Catalunya. Bé ho podem advertir al *Sumari, index o epítome dels admirables y nobilíssims títols d'honor de Catalunya, Rosselló y Cerdanya* (1628), del jesuïta rossellonés Andreu Bosch, quan, capgirant els arguments d'Escolano, reconeix que

sols la [llengua] valenciana ha restat ab més memòries vives, si bé après, ab lo discurs del temps, s'és afectada ab lo molt que es serveix de les lletres s i c, i noves invencions de noms i vocables, segons lo natural i clima de ternura i dolçura, ab mescla d'aràbics, venint en estat de tenir-se ja per llengua impròpia i viciosa i, d'aquí, condemnada.

L'altra obra historiogràfica important de començaments de segle és *Anales del reino de Valencia* (1613), del dominicà Francesc Diago, del qual només es publicà el tom I, que és en certa manera una rèplica a Escolano. En tots dos casos, l'objecte de la narrativa històrica és el regne de València. La llarga estada de Diago a Catalunya li permeté mantenir contactes estrets amb historiadors i cronistes principatins com Francesc Calça i Jeroni Pujades. Es preservaven així en certa manera els vincles inter-territorials. Després d'Escolano i de Diago, la historiografia valenciana decau i tendeix a convertir-se en narració de successos puntuals, com és, per exemple, la *Memoria de los sucesos particulares de Valencia y su reino* (1651), de Francisco Gavalda, crònica dels trasbalsos que ocasionà la pesta valenciana dels anys 1647-1648. Encara que anecdòtic, no deixa de ser sociolingüísticament interessant assenyalar que, en *La Fénix troyana* (1681), Vicente Marés, natural de Xelva i, doncs, de la zona aragonesòfona del país, es referís a la llengua catalana del regne de València com a «nuestra lengua». Per trobar l'ús del català, caldrà recórrer a cròniques manuscrites d'abast més local, com és el cas de l'anònima *Notícia general de la vila d'Albalat de la Ribera del Xúquer* (1704) (Hernandis 2007), o a textos no originals, que solen presentar un bon ús de la llengua pel fet d'imitar models anteriors. Així, Escartí (en premsa) ha demostrat que l'edició del

Sumari de la successió dels inclits reys de València, que va realitzar el 1656 Llorenç Matheu i Sanç, s'inspira en bona mesura en el *Breu sumari* publicat el 1598, i que aquest és al seu torn, en gran part, còpia quasi literal de l'*Epítome de la genealogia dels comtes de Barcelona* (1588), atribuït als catalans Francesc Calça o Antoni Viladamor, sense cap adaptació lingüística substancial. L'editor actual del *Sumari* descarta, amb raó, l'existència d'una edició intermèdia, datada el 1617, imputable a algun error bibliogràfic. En efecte, el títol d'aquesta suposada edició intermèdia fa referència a Felip IV de Castella, i no a Felip III: *Sumari de la successió dels inclits reys de València des de lo sereníssim rey en Jaume Primer lo Conquistador, de gloriosa memòria, fins al cathòlic rey don Felip Tercer, nòstron senyor, lo Gran, lo Pio, lo Just, que hui ditchosa y christianament regna en les Espanyes*. La confusió sembla provocada per l'ús de la numeració del rei d'acord amb l'ordenament jurídic propi del Regne de València. El mateix Escartí (2012) ha fet veure que la *Suma de la vida del rey don Jaume*, que publica el 1699 el capítol de la Seu metropolitana de València com a complement de la *Sentència donada per lo inclit y sereníssim rey en Jaume sobre los delmes e primícies, ab una Suma de la vida del rey don Jaume*, s'inspira en la *Crònica* de Beuter.

L'adhesió tel·lúrica al Regne implicava la veneració pels seus textos historiogràfics més solemnes i, doncs, un respecte per la seua llengua més genuïna. Tant és així que els textos originals del barroc que presenten un lèxic i una estructura gramatical més purs són les falsificacions historiogràfiques, com és el cas de les *Trobes de mossén Febrer*, atribuïdes a Onofre Esquerdo (1635-1699), que l'autor de la impostura pretengué passar com a text coetani de Jaume I. D'aquest segle procliu a les falsificacions és la invenció literària del suposat sant mossàrab Pere Pasqual, una impostura dels mercedaris, que li atribuïren diverses obres religioses anònimes dels segles XIV i XV, amb l'objectiu de poder comptar amb un nou sant de l'orde, que finalment Roma va reconèixer (Riera 1986).

A falta d'historiografia original en la llengua del país, ens han previngut nombroses mostres de literatura memorialística, en què és freqüent l'ús del català. Dins d'aquesta denominació, Escartí (1998) inclou i distingeix diverses manifestacions del gènere: dietaris, llibres de memòries, relacions de successos i actes notariais. Totes quatre comparteixen l'objectiu de deixar memòria a la posterioritat d'uns fets generalment viscuts en primera persona i només es diferencien per l'estructura formal. Encara que algun d'aquests textos, com és el cas de *Coses evengudes en la ciutat e regne de València* (1585-1629), de Pere Joan Porcar (1560 - c.1629), ja havien estat editats,

no sempre de manera satisfactòria, la major part havia romàs inèdita. Darrerament, gràcies a la publicació d'un bon nombre d'ells de la mà de bons editors, tenim una imatge més completa i contrastada de la societat valenciana del barroc i podem fer-nos una idea aproximada de la llengua col·loquial i dels principals centres d'interès dels seus autors, majoritàriament capellans i notaris. Entre els textos més llargs destaca sens dubte *Notícies de València y son Regne (1661-1679)*, de mossén Joaquim Aierdi (c. 1613-1688), el millor dietari de l'època, editat per Escartí (1999), o la nova edició del dietari de Porcar, a cura de Josep Lozano (2008); entre els més breus, generalment menys coneguts, podem adduir el del notari Bartomeu Blasco Siurana, bilingüe, a cura del mateix Escartí (1992), el del canonge Melcior Maurici Fuster, a cura de Joaquim Martí (1995), *Les memòries curioses*, de mossén Vicent Torralba, també bilingüe, a cura d'Antoni Ferrando (1995), el de Josep Aznar i Francesc Sanç, a cura de Vicent Boluda, Vicent Pons i Joan P. Galiana (1995), la *Relació* del notari Baptista Montesinos, a cura d'Escartí (1998), o el dietari del palmer Miquel Ferrer, a cura de María Luz Mandingorra (2007).

Dins de la literatura memorialística mereixen un lloc especial per la seua dimensió institucional i pública les cròniques dels grans esdeveniments, les quals, a diferència de les altres modalitats del gènere, han estat objecte en alguns casos d'impressions acurades i sovint il·lustrades amb iconografia barroca. Entre aquestes, en destaquen dues, redactades en castellà, però amb nombroses seccions en català, i en ambdós casos a càrrec de Marc Antoni Ortí: la crònica de la celebració del quart centenar de la conquesta de València (1640) i la del segon centenar de la canonització de sant Vicent Ferrer (1656), que serviren a l'autor per a exposar el seu ideari lingüístic. De la primera, reproduïda en facsímil (1985), ens falta encara un bon estudi sobre la ideologia lingüística de l'autor. De la segona i d'una relació paral·lela manuscrita en català, se n'ha ocupat, amb una atenció especial a l'apologia de la llengua, Escartí (1994, 1997, 2007).

La preservació de les institucions del Regne explica l'interès per la jurisprudència, que generalment s'expressà en llatí. En la reproducció de textos jurídics en vulgar, l'antiguitat i desconexió del vocabulari jurídic expliquen la presència de glossaris de «mots obscurs», com ara el de l'edició dels *Furs* de 1645, titulat *Vocabulario u Onomasticón de Voces de los Fueros*, confegit per Gaspar Gil Polo i Josep Llop. El jurista valencià més conegut de l'època va ser Llorenç Matheu i Sanç (1618-1680), que ja hem vist que conreà el català per a versos de certamen i de circumstàncies. Ara ens interessa remarcar que aprofità el pròleg del seu tractat *De Regimini Urbis et Regni*

Valentiae (1667) per a expressar, per primera vegada en la història lingüística del País Valencià, una concepció diferencialista del valencià respecte del català. Extremant la posició lingüística d'Escolano, Matheu i Sanç considerà que el valencià s'hauria format a Llemotges, raó per la qual rebé i rebia el nom de llengua llemosina, i que, si bé transmesa pels catalans, hauria estat perfeccionada de tal manera pels valencians que se n'havia diferenciat fins a formar-ne una *speciem distinctam* (Romeu 1978).

4.6 LA PROSA ADMINISTRATIVA: EL PES DE LA TRADICIÓ LINGÜÍSTICA

L'*oficialitat* de la «llengua valenciana» es manifestava especialment en els textos administratius de les institucions del Regne. Entre els publicats darrerament, sovint amb edició crítica i estudi introductori, hem de destacar el *Llibre del Mostassaf d'Elx* per Maria Antònia Cano (1995), el *Libre de Capítols de la governació y batlia de Oriola y Alacant*, de Luis de Ocaña, editat per David Bernabé (1999), i el *Libre de tots los actes, letres, privilegis y altres qualsevol provisions del Consell d'Oriola*, d'Antoni Almúnia, per Antoni Mas (2008), que, junt amb l'exhumació i la reproducció d'altres documents administratius i judicials de la governació d'Oriola per Brauli Montoya (1986, 2006), Mercedes Abad (1994) i Antoni Mas (1994), ens han permés conèixer amb precisió els trets lingüístics del català siscentista del migjorn valencià i la cronologia dels inicis del procés de retracció territorial i de substitució lingüística en la governació d'Oriola. Així mateix, l'edició dels *Capítols dels oficis i col·legis de la ciutat de València [del segle XVII]*, a cura d'Isabel Amparo Baixuali (2001), la de les *Ordinacions de la costa marítima del Regne de València (1673)*, a cura de Joaquim Martí Mestre (1991), i la del *Libre de les assistències y funcions dels molt il·lustres senyors jurats, racional y síndichs de la insigne, leal, noble y coronada ciutat de València (1667)*, de Joan Baptista de Valda, a cura de Vicent J. Escartí i Antoni López (1998), permeten constatar la persistència dels usos institucionals de la llengua del país fins a la fi de l'època foral. Aquesta mena de textos es caracteritza per una llengua relativament acurada, fruit de la tradició administrativa. Ja ho va observar Rafanell (1993), i ara ho han confirmat aqueixes edicions. Així, la bona llengua de l'edició de 1673 de les *Ordinacions de la costa marítima*, text probablement redactat per Josep Ortí i Moles (Martí Mestre 1991), seria inexplicable sense els models preexistents del segle XVI. També és el cas del text de Valda sobre les «assistències y funcions» de les autoritats municipals de València,

ja que se'ns indica que és «tret i novament recopilat dels llibres antichs, memòries, òrdens reals y observàncies de la Casa de la Ciutat». Si es pogués descobrir el parador del manuscrit de Marc Antoni Ortí, titulat *Presedències y graduacions de puestos en los acompañamientos y assientos en les funcions ordinàries de la ciutat ab concurrència de altres* (1654), que Valda consultà, ben probablement podríem comprovar que n'havia estat la font bàsica. A mitjan camí entre el text administratiu, de caràcter públic, i el llibre de memòries, de caràcter privat, es poden considerar el *Llibre d'Antiquitats de la Seu de València*, editat per Joaquim Martí (1994), i especialment la *Consueta de la Seu de València dels ss. XVI i XVII*, suara estudiada i editada per Joaquim Martí Mestre i Xavier Serra (2009), on alternen el llenguatge tècnic propi dels rituals litúrgics i la llengua espontània dels redactors. Altrament, aquest tipus de textos ens il·lustra sobre el grau de lleialtat lingüística dels màxims representants polítics i religiosos del cap i casal del Regne. En general, molts d'aquests serveixen la llengua del país, sobretot si ho comparem amb les vel·leïtats lingüístiques d'un bon nombre de literats. La inèrcia de la tradició autòctona encara hi devia comptar, i no poc, a les acaballes del segle XVII. Però l'impacte de la cultura castellana no pogué impedir que finalment es decantessin per la llengua del rei. El 1696, és la Ciutat que encarrega a Fèlix Cebrià i Aracil de traduir l'esmentat text de Valda, sota el títol de *Ceremonial de las asistencias y funciones*. En el *Llibre d'Antiquitats*, el canvi de llengua es produeix el 1680. La castellanització de textos solemnes com aquests confirma la pèrdua de posicions del català en els àmbits cultes de la ciutat de València, situació que no sols observem en les acadèmies literàries i científiques del regnat de Carles II, sinó també en la praxi lingüística dels *novatores*. No cal dir que la situació sociolingüística no era exactament igual en la resta de Regne. Així, de vora 1699 és el manuscrit de la *Pràctica civil y criminal del regne de València*, descrit per Josefina Mateu Ibars (1985), encara inèdit, que pertangué al notari Nicolau Santjoan, de Catí, tan útil per al coneixement del lèxic jurídic valencià. Però l'ús oficial de la «llengua valenciana» es prolongà fins a el decret d'annexió del regne de València a Castella, de 29 de juny de 1707, exactament fins a el mes de setembre. I és en català que el 25 de juliol de 1707 els jurats de la ciutat de València s'adrecen a Felip V sol·licitant la revocació de l'esmentat decret, amb un registre lingüístic continuador del bon llenguatge administratiu valencià.

5. CONCLUSIONS

Aquesta breu panoràmica sobre el barroc valencià posa de manifest que, malgrat la retracció *in crescendo* dels usos i del prestigi social del català i malgrat les mancances i limitacions de la seua producció literària, som davant d'una època que es debat entre, d'una banda, el servilisme polític i l'adaptació completa als nous corrents culturals, que comportaven l'adopció del castellà, i, d'una altra, una certa resistència a la despersonalització cultural. Aquesta resistència oscil·la així mateix entre el conformisme social i l'acomodació als nous models estètics, ideològics i religiosos castellans, però en la llengua del país, i la dissidència política i les manifestacions de lleialtat lingüística que observem en versos com els que el 1656 escrivia el prevere Josep Rostrojo: «Si algun resabut dirà / per què en castellà no escric, / dic jo que de aquella llengua / sols me valc per a mentir».

Des de l'angle més estrictament sociolingüístic, es constata que, a pesar de la intensitat del procés de transculturació, es preservaren no sols els usos socials i institucionals del català de València en totes les capes socials, tret de l'alta noblesa, sinó també la consciència de la personalitat històrica de la llengua valenciana al si d'una comunitat superior impròpiament denominada llemosina.

Des de l'angle més estrictament literari, observem que no s'estruncaren del tot ni la tradició anterior ni els vincles amb la resta de l'àmbit lingüístic, i que es féu un lloable esforç d'adaptació a la nova situació cultural. Es pot dir que es gestà una literatura subordinada culturalment i marginada socialment, però fou, al capdavant, una literatura barroca, exactament com la que es produïa en els països veïns. I cal dir que, en ocasions, amb la mateixa dignitat que la literatura dominant.

ANTONI FERRANDO
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AIERDI, Joaquim (1999) *Dietari. Notícies de València i son regne (1661-1679)*, ed. de Vicent J. Escartí, Barcelona, Barcino.
- ALEMANY, Rafael & Gabriel SANSANO (1989) «El valencià Francesc Ramon Gonzàlez i les seues composicions catalanes del *Sacro Monte Parnaso* (1687)», dins *Actes*

- del vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Tolosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988*, vol. II, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 247-265.
- ALMARCHE, Francesc (1919) *Historiografia valenciana*, València, Anales del Instituto General y Técnico de Valencia.
- ALMÚNIA, Antoni (2008), *Libre de tots los actes, letres, privilegis y altres qualsevol provisions del Consell d'Oriola [1620]*, ed. d'Antoni Mas, València, Publicacions de la Universitat de València.
- ALPERA, Lluís (1966) «A propòsit del Vocabulari dels *Furs*, de Gaspar Gil Polo i Josep Llop», *Revista Valenciana de Filologia*, VII (1963-1966), pp. 77-86.
- ARIÑO, Antonio, dir. (1999) *El teatre en la festa valenciana*, València, Generalitat Valenciana.
- BAIXAULI, Isabel Amparo (2001) *Els artesans de la València del segle XVII. Capítols dels oficis i col·legis [de la ciutat de València]*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- BALDOVÍ, Vicent (1999) «Aportacions lèxiques dels notaris de la Ribera (s. XVI i XVII) a la lexicografia catalana», dins V. J. Escartí i R. Roca (eds.), *Cabanilles i el Barroc valencià*, València, Saó, pp. 131-150.
- BATLLE, Carles & August RAFANELL (1989) «Algunes consideracions sociolingüístiques sobre els dietaris de Porcar, Vic i Sòria», dins A. Ferrando (ed.), *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Àrea 7. Història de la Llengua*, València, Institut de Filologia Valenciana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 259-288.
- BAYDAL, Vicent & Vicent J. ESCARTÍ (en premsa) «El record personal i familiar: la memòria de Pere Sabata (1572-1630)».
- BELenguER, Ernest, coord. (1989) *Història del País Valencià*, volum III, Barcelona, Edicions 62.
- BELLVESER, Ricardo (1989) *El «pare» Mulet (1624-1675), un enigma desvelado*, València, Edicions Alfons el Magnànim / Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- ed. (1990) Francesch Mulet, *Tractat del pet*, Altea, Aitana Edicions.
- BLASCO, Ricard (1974) *Goigs valencians*, València, Editorial Gorg, València.
- (1983a) *Col·loquis i Raonaments*, València, Societat Bibliogràfica Valenciana, S. A.
- (1983b) *Societat i comunicació al País Valencià*, separata de *La premsa del País Valencià (1790-1983)*, València, Diputació Provincial.

- (1985) *La insolent sàtira antiga (Aproximació a la poesia valenciana de caire popular)*, Xàtiva, Ajuntament de Xàtiva.
- BRANCHADELL, Albert (2006) *L'aventura del català. De les Homilies d'Organyà al nou Estatut*, Barcelona, L'esfera dels llibres.
- BROWN, Kenneth & Vicent J. ESCARTÍ (1990) «Edició i estudi d'alguns poemes catalans en un manuscrit de don Francesc de la Torre i Sebil», *Caplletra*, 9, pp. 59-117.
- BOLUDA, Alfred, Vicent PONS & Joan P. GALIANA (1995) *Les pestes de 1600 i 1648: el dietari de Josep Aznar i Francesc Sanç*, estudi i edició, Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent.
- CAMPOS, Àngels (1999) «Autobiografia de Català de Valeriola: una ullada a la situació lingüística del Barroc valencià», dins V. J. Escartí i R. Roca (eds.), *Cabanilles i el Barroc valencià*, València, Saó, pp. 151-158.
- CARRERES, Francisco (1949) *Las fiestas valencianas y su expresión poética (siglos XVI-XVIII)*, Madrid, Instituto Jerónimo Zurita.
- CARRERES, Salvador (1925) *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo reino*, València, Imprenta Hijo de F. Vives Mora.
- CASANOVA, Emili (1991) «Sermó de la Invenció de la Creu, predicat per mossén Rafel Andrada en 1654: Edició i estudi», dins *Actes del III Congrés d'Estudis de la Marina Alta, 1990*, Alacant, Institut Gil Albert, pp. 421-428.
- (1993) «La beata Agnès de Benigànim (segle XVII) i la seua llengua», *Almaig*, ix, pp. 53-55.
- (1998) «El valencià del paborde Esteve Dolç del Castellar a través del l'Oració Fúnebre del padre Gregorio Riudaura (1704)», dins *Actes del 20n Congrés d'Estudis sobre el Camp de Morvedre, Sagunt, 1996. Braçal*, 17-18, vol. II, pp. 363-367.
- (1999) «La comunicació administrativa castellà-valencià com a font de castellanismes al segle XVII», *Alba*, 13-14 (Homenatge a Alfredo Bernabeu), pp. 71-84.
- (2003) «El lèxic de la Decadència en els estudis etimològics: El cas del *DECat* de Joan Coromines», dins Marie-Claire Zimmermann i Anne Charlon (eds.), *Actes del Dotzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes-Universitat de París IV-Sorbonne, 2000*, vol. III, Barcelona, AILLC / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 189-221.
- (2008) «L'estat del valencià a través dels sermons de Pere Soler (Bèlgida, 1672-València, 1745)», dins *Actes del II Congrés d'Estudis de la Vall d'Albaida*, València, Institució Alfons el Magnànim, pp. 369-400.

- CASEY, James (1981) *El regne de València al segle XVII*, Barcelona, Curial.
- CASTAÑO, Joan (1994) *Repertori bibliogràfic de la Festa d'Elx*, València, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació / Ajuntament d'Elx.
- CLIMENT, Josep D. (2003) *L'interés per la llengua dels valencians (segles XV-XIX)*, València, Consell Valencià de Cultura.
- COLOMINA, Jordi (1987) «Notes sobre la llengua de la Decadència», dins R. Alemany (ed.), *Estudis de literatura catalana al País Valencià*, Alacant, Universitat d'Alacant / Ajuntament de Benidorm.
- (1989), «Dos vocabularis d'oficis valencians del segle XVII: G. Tarraga (1636) i V. Exulve (1643)», *Caplletra*, 6, pp. 179-208.
- COMAS, Antoni (1978) *La Decadència*, Barcelona, Dopesa.
- (1989) «La literatura catalana del Barroc», a *El Barroc català. Actes dels Jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987*, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 507-511.
- CORONEL, Marco Antonio (1997) *L'Ausiàs March llatí de l'humanista Vicent Mariner*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- DURAN, Eulàlia (1997) «Renaixement i Barroc: la il·lusió de la modernitat», dins Pere Gabriel (dir.), *Història de la cultura catalana*, II (*Renaixement i Barroc. Segles XVI-XVII*) Barcelona, Edicions 62, pp. 119-144.
- ELLIOTT, John H. (1998) *La España imperial (1469-1716)*, Barcelona, Vicens Vives.
- ESCARTÍ, V. J. (1990) «Unes consideracions sobre la dietarística valenciana del segle XVII», *Caplletra*, 9, pp. 119-127.
- (1992) «Les *Notícies* en català del notari valencià Bertomeu Blasco i Siurana (s. XVII)», dins *Miscel·lània Sanchis Guarner*, II, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 5-26.
- (1993) «Joan Fuster i la Decadència», dins *Fuster entre nosaltres*, València, Generalitat Valenciana, pp. 100-113.
- (1994) «La *Relació del segon centenar de la canonització de sant Vicent Ferrer* (1655) del canonge Vicent Gil», dins *Miscel·lània Germà Colón*, 2, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, pp. 25-75.
- (1994) «Sobre morfologia i fonètica del valencià del segle XVII i l'actual», dins *Miscel·lània 94. Estudis sobre morfologia valenciana*, València, Conselleria de Cultura. Generalitat Valenciana, pp. 31-75.

- (1994) «Els dietaris valencians del Barroc», dins *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V convegno dell'Associazione italiana di studi catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*, Padova, Editoriale Programma, pp. 281-295.
- (1994-1995) «Intimitat i publicitat a l'àmbit de l'escriptura privada en el segle XVII: El cas de mossén Aierdi», *Estudis castellonencs. Miscel·lània d'estudis dedicats a la memòria del professor Josep Trenchs i Òdena*, 6 (2 vols), vol. 1, pp. 459-466.
- (1997) «Els centenaris de la canonització de sant Vicent Ferrer: Testimonis en valencià dels segles XVI i XVII», dins *Paradigmes de la història, 1. Actes del Congrés «Sant Vicent Ferrer i el seu temps» (València, 13-16 maig, 1996)*, Saó, València, 1997, pp. 135-153.
- (1998) *Memòria privada. Literatura memorialística valenciana dels segles XV al XVIII*, València, Edicions 3 i 4.
- (1998) «Joan Baptista de Valda i els manuscrits del *Llibre de assistències y funcions*», dins Joan Baptista de Valda, *Llibre de assistències y funcions*, València, Ajuntament de València, pp. 13-29.
- (1999) «Literatura del Barroc a València», dins *Cabanilles i el Barroc valencià*, València, Saó / Ajuntament d'Algemesí, pp. 15-26.
- (2001) «Joaquim Aierdi i les *Notícies de València i son regne* (1661-1679)», *Caplletra*, 31, pp. 75-88.
- ed. (2004) *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- (2004) «Unes reflexions sobre la poesia del Barroc en valencià», dins V. J. Escartí (ed.), *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 177-192.
- (2005) «Nota sobre la Decadència», dins *Les lletres hispàniques als segles XVI, XVII i XVIII*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I / Fundació Germà Colón Domènech, pp. 59-69.
- (2005) «Literatura, llengua i societat al segle XVII: Una lectura de la *Cèlebre centuria* de Vicent Carbonell», dins *Alcoi: Societat i cultura. VI Jornades d'Història Local*, Alcoi, Arxiu Municipal d'Alcoi / Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics, pp. 13-43.
- (2006a) «Escrips valencians del Barroc: Textos i contextos d'una literatura en català, especialment en poesia», dins *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Universitat de Girona 8-14 de setembre de 2003*, vol. 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 17-42.

-
- (2006b) *La Vida del pare Pere, de Leopold Ignasi Planells (1760)*, Dénia, Parròquia de l'Assumpció.
 - (2007) «Notícia de la *Vida del pare Pere Esteve*, de Leopold Ignasi Planells (1760)», dins *El (re)descobrimient de l'Edat Moderna. Estudis en homenatge a Eulàlia Duran*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Universitat de Barcelona, pp. 251-271.
 - (2007) «Memòria i poder: Sobre els memorialistes algemesinencs dels segles XVI al XVII», dins *Arxiu, memòria i literatura*, Algemesí, 2007, pp. 111-128.
 - (2007) «Notes sobre l'ús del valencià en alguns escrits sobre els centenaris de la canonització de sant Vicent Ferrer (segles XVI-XVIII)», dins *El fuego y la palabra. San Vicente Ferrer en el 550 aniversario de su canonización, Actas del Ier Simposium Internacional Vicentino (Valencia, 26-29 de abril de 2005)*, València, Biblioteca Valenciana, 2007, pp. 277-296.
 - (2007) *El Diario (1700-1714) de Josep Vicent Ortí i Major*, València, Fundació Bancaixa.
 - (2008) «A propòsit de l'ús del valencià en els centenaris de la canonització de sant Vicent Ferrer (1555, 1655 i 1755)», dins *En el món de sant Vicent Ferrer*, Teulada/València, 2008, pp. 51-70.
 - (2009) «An almost unknown literature: Catalan language writers in Valencia's Kingdom in the Early Modern Age (1500-1800)», *Catalan Review*, 23, pp. 17-35. [Versió espanyola, «Aproximación a la literatura en catalán en el reino de Valencia durante la Edad Moderna (ss. XVI-XIX)», *Especulo. Revista de estudios literarios*, 47 (març-juny 2011). [<http://www.ucm.es/info/especulo/numero47/licitatval.html>]]
 - (2009) «Pere Esteve (1582-1658): predicador i poeta», dins *Fontanellana. Estudis sobre l'època i l'obra de Francesc Fontanella (1622-1683/85)*, Barcelona, pp. 34-68.
 - (2011) «Joan Baptista de Valda: Literatura i poder municipal a la València del Barroc», *Estudis Romànics*, 33, pp. 187-207.
 - (2012), «La *Suma de la vida del rey don Jaume* (València, 1699)», *Caplletra*, 52, pp. xx.
 - (en premsa) «Llorenç Matheu i Sanç i el *Sumari de la successió dels ínclits reys de València* (1656)».
- ESPONERA, A. & E. CALLADO (2004) *Memoria escrita, historia viva. Dos dietarios valencianos del seiscientos*, València, Ajuntament de València.
- ESTEVE, Pere (2005) *Escrits valencians*, ed. de Vicent J. Escartí, València, Institució Alfons el Magnànim.

- FERRANDO, Antoni (1983) *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*, València, Edicions Alfons el Magnànim.
- (1986) «La gènesi del secessionisme idiomàtic valencià», dins Rafel Alemany (ed.), *La cultura valenciana ahir i avui*, Alcoi, Universitat d'Alacant / Ajuntament de Benidorm, pp. 117-133.
- (1987) «La literatura popularista al País Valencià durant la Decadència», dins R. Alemany (ed.), *Estudis de literatura catalana al País Valencià*, Benidorm/Alacant, Universitat d'Alacant / Ajuntament de Benidorm, pp. 55-74.
- (1989) «La llengua del Misteri d'Elx», dins G. Holtus, G. Lüdi i M. Metzeltin (eds.), *La Corona de Aragón y las lenguas románicas / La Corona de d'Aragó i les llengües romàniques. Miscel·lània d'homenatge per a Germà Colon*, Tübingen, Gunter Narr Verlag, 1989, pp. 75-89. [Reproduït dins Joan Castaño i Gabriel Sansano (eds.), *Història i crítica de la Festa d'Elx*. Alacant, Universitat d'Alacant, 1998, pp. 127-142.]
- (1994) «Un poeta inèdit del Barroc valencià», dins Carlos Romero i Rossend Arqués (eds.), *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V convegno dell'Associazione italiana di studi catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*, Padova, Editoriale Programma, pp. 297-319.
- (1995) «Les *Memòries curioses* (1609-1651) de mossén Vicent Torralba», *L'Aiguadolç*, 21 (primavera, 1995), pp. 37-64.
- (1995) «Introducció» a Pere Jacint Morlà, *Poesies i col·loquis*, València, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- (2004) «L'obra literària de Pere Jacint Morlà (ca. 1600-ca.1656)», dins Vicent J. Escartí (ed.), *Escriptors valencians de l'edat moderna*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 161-176.
- (2010) «Sant Jordi en la simbologia històrica, el culte i la literatura al regne de València», dins E. Mira (ed.), *Joanot Martorell i la Tardor de la Cavalleria*. València, Conselleria de Cultura, pp. 119-131.
- FERRANDO, Antoni & Miquel NICOLÁS (1993) *Panorama d'història de la llengua*. València, Tàndem.
- (2005) *Història de la llengua catalana*, Barcelona, Pòrtic / UOC. [Reedició revisada: Barcelona, UOC, 2011.]
- FRESQUET, Rafael (1999) «El valencià en la Ribera al segle XVII», dins V. J. Escartí i R. Roca (eds.), *Cabanilles i el Barroc valencià*, València, Saó, pp. 27-45.

- FURIÓ, Antoni (2001) *Història del País Valencià*, València, Edicions 3 i 4.
- FURIÓ, Joan Maria (2001) «Els poemes valencians de Josep Vicent Ortí. Estudi i edició», *Caplletra*, 31, pp. 115-149.
- (2004) «El record a la València del Barroc», dins Vicent J. Escartí (ed.), *Escriptors valencians de l'edat moderna*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 139-148.
- FUSTER, Joan (1962) *Nosaltres els valencians*, Barcelona, Edicions 62.
- (1962) *Poetes, moriscos i capellans*, València, L'Estel.
- (1968) *Heretgies, revoltes i sermons*, Barcelona, Editorial Selecta.
- (1972) «La cultura (1479-1714)» dins Joan Reglà (dir.), *Història de Catalunya*, 2 vols., Barcelona, Aedos, vol. II, pp. 94-138.
- (1974) «Decadència», dins *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. IV, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- (1976) *La Decadència al País Valencià*, Barcelona, Curial.
- (1986) «Decadència i castellanització», *Caplletra*, 1, pp. 29-35.
- (1989) «Llengua i societat», dins Ernest Belenguer (ed.), *Història del País Valencià. De les Germanies a la Nova Planta*, vol. III, Barcelona, Edicions 62, pp. 219-232.
- FUSTER I TARONCHER, Just Pastor (1830) *Biblioteca Valenciana*, vol. II, Imprenta de José Ximeno.
- GANDIA, Marc (1999) «L'administració eclesiàstica i la llengua al Barroc tardà: La Col·legiata de Santa Maria de Xàtiva», dins V. J. Escartí i R. Roca (eds.), *Cabanilles i el Barroc valencià. Actes de les Segones Jornades Culturals*, València, Saó, pp. 167-185.
- GARCIA CÁRCEL, Ricardo (1987) «El concepte d'Espanya als segles XVI i XVII», *L'Avenç*, 100, pp. 38-51.
- GARCÍA MARTÍNEZ, Sebastià (1971) *Valencia bajo Carlos II. Bandolerismo, reivindicaciones agrarias y servicios a la monarquía*, València, Universitat de València.
- GAVALDÀ, Francisco (1651) *Memoria de los sucesos particulares de Valencia y su reino*, València, Silvestre Esparsa.
- GINER, Josep (1998) *Obra filològica (1931-1991)*, ed. d'A. Ferrando, València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Denes.
- GONZÁLEZ, Francesc R. (1687) *Sacro Monte Parnaso de las Musas Católicas de los reynos de España*, València, Francisco Mestre.
- GREGORI, Joan (1994) «Aspectes lingüístics del *Registre de batejos* de l'església parroquial de Sant Bartomeu de Benicarló (1669-1730). Cala en el període 1700-1715», *Centro de Estudios de Maestrazgo. Boletín*, 45 i 46, pp. 151-162.

- GUARDIOLA, Celia (2006) «*Llibre dels fets meus propis*: Don Francisco Alconchell (1646-1684)», tesi de llicenciatura, València, Facultat de Geografia i Història.
- HERNANDIS, Pere J. (2007) *Vila de Albalat de la Ribera de Xúquer. Notícia general recopilada en lo any 1704*, Albalat de la Ribera, Ajuntament d'Albalat.
- HERRERO, María de los Ángeles (2009) *Lletraferides modernes. Catàleg d'escriptors valencians dels segles XVI-XVIII*, Alacant, Centre d'Estudis sobre la Dona / Universitat d'Alacant.
- LARIO, Dámaso de (1986), *El comte-duc d'Olivares i el Regne de València*, València, Edicions 3 i 4.
- LLOMBART, Constantí (1879) *Los fills de la morta-viva. Apunts biobibliogràfics per a la història del renaixement lliterari llemosí en València*, València, Emili Pasqual.
- LOP, Joseph (1679 [1973]) *De la Institució, Govern públich y jurídic, Costums y Observancies de la Fàbrica Vella, dita de Murs e Valls y Nova del Riu, per lo Dr. Joseph Lop* (València, 1679). Introducció per Manuel Sanchis Guarner, València, Federico Doménech S.A.
- LÓPEZ QUILES, Antoni *et alii* (1987) «Les determinacions temporals en les *Constitucions* de l'Estudi General de València durant el segle XVI», *Revista de Llengua i Dret*, 9, pp. 51-64.
- (1988) «Construccions del llenguatge administratiu municipal del segle XVII al País Valencià», *Revista de Llengua i Dret*, 11, pp. 157-190.
- LÓPEZ QUILES, Antoni (1991) «La trona o la plaça. Opció lingüística i predicació en la Decadència», *Revista de Catalunya*, 54, pp. 49-58.
- (1998) «Enfrontaments i celebracions. El *Llibre de les Assistències i Funcions* i la València del segle XVII», dins Joan Baptista de Valda, *Llibre de les Assistències i Funcions*, València, Ajuntament de València, pp. 31-51.
- (2011) «Església valenciana i llengua als segles XVII i XVIII», tesi doctoral, València, Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació.
- LOZANO, Josep (2001) «La *Relació verdadera* de Maximilià Cerdà de Tallada», *Caplletra*, 31, pp. 41-74.
- (2004) «Mossén Pere Joan Porcar: testimoni crític de Barroc valencià», dins Vicent J. Escartí (ed.), *Escriptors valencians de l'edat moderna*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 149-160.
- (2008), «El *Dietari* de mossén Porcar (1585-1629). Estudi i edició», València, tesi doctoral, Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació.

- MAHIQUES, Joan, «El *Somni de l'Infern* de Pere Jacint Morlà i la tradició satírica en el barroc», *Estudis Romànics*, xxvii (2005), pp. 161-174.
- MANDINGORRA, María Luz (2007) *Llibre de Miquel Ferrer, palmiter (1612-1634)*, Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultura.
- MARAVALL, José Antonio (1975) *La cultura del Barroco*, Madrid, Ariel.
- MARCET, Pere (1987), *Història de la llengua catalana*, vol. 1, Barcelona, Teide.
- MARFANY, Joan-Lluís (2001) *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al XIX*, Barcelona, Empúries.
- MARTÍ, Francesc (1927) *Ensayo de un Diccionario biográfico y bibliográfico de los poetas que florecieron en el Reino de Valencia hasta el año 1700*, Madrid, Imprenta de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
- MARTÍ, Manuel (2004) «Cultura literària de la dona en la València dels segles XVI i XVII», dins Vicent J. Escartí (ed.), *Escriptors de l'Edat Moderna*, Valencia, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 121-137.
- MARTÍ MESTRE, Joaquim (1999) «Aportacions de les edicions de textos a coneixement de la llengua catalana dels segles XVI, XVII i XVIII», *Catalan Review*, 1-2, pp. 117-134.
- (1990) «Un col·loqui valencià del segle XVII», *Caplletra*, 9, pp. 129-145.
- (1991) *Les Ordinacions de la costa marítima del Regne de València (1673)*, València / Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1992) «Unes ordenances del càrrec de sots-sagristà de la Seu de València dels segles XVI i XVII. Edició i notes lingüístiques», *Revista de Llengua i Dret*, 18, pp. 25-66.
- (1994) *El Libre de Antiquitats de la Seu de València. Estudi i edició*, València / Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1995a) «Aproximació a la llengua del segle XVII a través de les cartes de població del Camp de Morvedre», *Braçal*, 11-12, pp. 345-360.
- (1995b) «L'obra en català del canonge valencià Melcior Maurici Fuster (1607-1687)», *A sol post. Estudis de Llengua i Literatura*, 5, pp. 157-178.
- (1997) «Josep Giner i el valencià de l'anomenada Decadència», *Alba*, 12, pp. 169-180.
- (1999) «El català del País Valencià dels segles XVII i XVIII», *Caplletra*, 27, pp. 167-188.
- (2004), «Els col·loquis valencians», dins Vicent J. Escartí (ed.), *Escriptors valencians de l'edat moderna*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 193-211.
- (2005) «Una valoració sobre la llengua catalana dels segles XVI, XVII i XVIII», dins Tomàs Martínez (ed.), *Les lletres hispàniques als segles XVI, XVII i XVIII*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, pp. 93-125.

- (2006) *Diccionari històric del valencià col·loquial (segles XVII, XVIII i XIX)*, València, Universitat de València.
- (2007) «El registre juridicoadministratiu català al segle XVII. L'obra de Josep Llop», *Revista de Llengua i Dret*, 47, pp. 113-144.
- (2009) «El llenguatge juridicoadministratiu català del segle XVII», *Fontanellana. Estudis sobre l'època i l'obra de Francesc Fontanella (1622-1683/85)*, a cura de Gabriel Sansano i Pep Valsalobre, Girona, Documenta Universitària, pp. 69-85.
- (en premsa) «El català de mitjan segle XVII a través del testament i de l'inventari dels béns del sotssagristà Teodor Tomàs», *Afers*.
- MARTÍ MESTRE, Joaquim & Xavier SERRA (2009) *La Consueta de la Seu de València dels ss. XVI i XVII. Estudi i edició del Ms. 405 de l'ACV*, València, Facultat de Teologia San Vicente Ferrer.
- MAS, Antoni (1994) *La substitució lingüística del català (L'administració eclesiàstica d'Elx e l'edat moderna)*, Alacant, Diputació d'Alacant.
- (2002) *La variació lingüística en la Consueta de la Festa d'Elx*, València, Denes.
- MAS, Pasqual (1998) *Poesia acadèmica valenciana del barroc*, Kassel, Reichenberger.
- (1999) *Academias literarias valencianas del Barroco y diccionario de poetas*, Kassel, Reichenberger.
- (2009), *Justas valencianas barrocas*, València, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura.
- MAS, Pasqual & Javier VELLÓN (1997) *Literatura barroca en Castellón: María Igual (1655-1735). Obra completa*, Castelló, Sociedad Castellonense de Cultura.
- MASSIP, Francesc (2007) *Història del teatre català. Dels orígens fins a 1800*, Tarragona, Arola Editors.
- MATEU, Josefina (1985) «Un manuscrito de *Práctica civil i criminal del Regne de València* en el reinado de de Carlos II de Austria», dins *Una oferta científica iushistórica internacional al doctor J.M. Font Rius*, Barcelona, pp. 215-226.
- MERIMÉE, Henri (2004) *Espectáculos y comediantes en Valencia (1580-1630)*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- MÍNGUEZ, Víctor (1997) *Emblemática y cultura simbólica en la Valencia barroca (jerglíficos, enigmas, divisas y laberintos)*, València, Institució Alfons el Magnànim / Generalitat Valenciana.
- MOLINES, Antoni & Joan-Lluís MONJO, coords. (2010) *1 Jornades de repoblació mallorquina al sud valencià. Segle XVII. Tàrbena, 2007*, Tàrbena, Ajuntament de Tàrbena / Associació d'Estudis Folklòrics "Grup Alacant".

- MONTOLIU, Manuel (1912) «Les *Trobes* de Jaume Febrer», *Revue Hispanique*, 27, pp. 285-389.
- MONTOYA, Brauli (1989) «Comunicació bilingüe i tractament personal a la governació d'Oriola (segles XVI, XVII i XVIII)», dins A. Ferrando (ed.), *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Àrea 7. Història de la Llengua*, València, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 631-640.
- (2003) «L'oriolà: una varietat siscentista de la llengua catalana», dins *Actes del Dotzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Universitat de París IV-Sorbonne, 4-10 de setembre de 2002)*, 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 7-54.
- (2006) *Història de la llengua catalana en un territori de frontera: Petrer (Vinalopó Mitjà)*, València, Denes.
- MORELL, Carme, ed. (1986) *La famosa comèdia de la gala està en son punt*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MORLÀ, Pere Jacint (1995) *Poesies i col·loquis*, ed. d'A. Ferrando, València, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- MOUYEN, Jean (1994) «Un témoignage valencien de la controverse éthique sur la licéité du théâtre: la *Sátira en defensa de las comedias* de mosén Pedro Jacinto Morlà», *Bulletin Hispanique*, 96/2, pp. 301-334.
- MULET, Carles (1989), «Fra Pere Esteve, un representant paradigmàtic de la Decadència al País Valencià» (I), *L'Aiguadolç*, 8, pp. 67-74, i (II), *L'Aiguadolç*, 9 i 10, pp. 123-140.
- NADAL, Josep Maria (1979) *Dos segles d'obscuritat*, Barcelona, Dopesa.
- (1989) «Problemes lingüístics en els segles XVI i XVII», dins A. Ferrando (ed.), *Segon Congrés Internacional de la llengua catalana, VIII. Àrea 7. Història de la llengua*, València, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 53-64.
- NICOLÁS, Miquel (1998) *La història de la llengua catalana: la construcció d'un discurs*, València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- OCAÑA, Luis de (1999) *Libre de Capítols de la governació y batlia de Oriola y Alacant [1613]* [facsimil]. Introducció de David Bernabé, Alacant, Universitat d'Alacant.
- ORTÍ, Marc Antoni (1640), *Siglo quarto de la Conquista de Valencia*, València, Joan Baptista Marçal.

- (1656) *Segundo centenario de los años de la canonización del valenciano apóstol san Vicente Ferrer*, València, Jeroni Vilagrassa. Edició facsímil: Librerías París Valencia, 1985.
- ORTS, Pere Maria (1986) *Per la memòria històrica dels valencians*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- PEDRAZA, Pilar (1982), *Barroco efímero de Valencia*, València, Ayuntamiento de Valencia.
- PÉREZ APARICIO, Carme (2008) *Canvi de dinastia i Guerra de Successió. La fi del Regne de València*, 2 volums, València, Edicions 3 i 4.
- PITARCH, Vicent (1972), *Defensa de l'idioma*, València, Edicions 3 i 4.
- (1980), «La llengua de l'administració eclesiàstica (País Valencià, segles XVII-XVIII)», *L'Espill*, 6/7, pp. 41-76.
- (2001) *Llengua i església durant el Barroc valencià*, València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PRATS, Modest & Albert ROSSICH (1988) «El *Llibre dels secrets d'agricultura* i la prosa catalana a l'època del Barroc», dins Miquel Agustí, *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*, Barcelona, Editorial Alta Fulla, pp. 21-38.
- RAFANELL, August (1989) «Notes sobre la interferència lingüística», a *El barroc català. Actes de les Jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987*. Barcelona, Quaderns Crema, pp. 613-630.
- (1993) «El bon ús del valencià al segle XVII», *Alba*, 8, pp. 109-122.
- (1996) «La llengua: els límits de la castellanització», dins Eva Serra i Xavier Torres (eds.), *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans. Crisi institucional i canvi social. Segles XVI i XVII*, vol. IV, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, pp. 238-55.
- (1998) «La llengua dels valencians vista des de la Catalunya de l'edat moderna», *Afers*, 7, pp. 321-249.
- (1999) *La llengua silenciada. Una història del català, del Cinccents al Vuitcents*, Barcelona, Empúries.
- (2000) *El català modern*, Barcelona, Empúries.
- REGLÀ, Joan (1968) *Aproximació a la història del País Valencià*, València, L'Estel.
- RIBELLES, Josep (1943) *Bibliografía de la lengua valenciana, III (Siglos XVII y XVIII)*, Madrid, Tipografía de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
- RIERA, Jaume (1986) «La invenció literària de sant Pere Pasqual», *Caplletra*, 1, pp. 45-60.
- RIQUER, Martí de (1964) *Història de la literatura catalana*, vol. III, Esplugues del Llobregat, Ariel.

- ROCA, Rafael (1997) «Notícies, vida i miracles del venerable pare Doménec Sarrió (1609-1677)», *Quaderns d'investigació d'Alaquàs*, 16, pp. 27-52
- RODRÍGUEZ, Josep (1747) *Biblioteca Valentina*, València, Josep Tomàs Lucas.
- ROMEU, Josep (1978-1979) «Poesies en català del Llorenç Matheu i Sanç, autor valencià del segle XVII» (I) *Els Marges*, 14, pp. 97-III; (II) *Els Marges*, 16, pp. 65-92.
- ROSSICH, Albert (1985) «El Barroc», dins Joan Manuel Prado i Francesc Vallverdú (dirs.), *Història de la literatura catalana*, I i IV, Barcelona, Edicions 62 / Ediciones Orbis, pp. 165-176 i 35-36.
- (1985) *Poesia eròtica i pornogràfica del segle XVII*, Barcelona, Quaderns Crema.
- (1989a) «Subordinació i originalitat en el barroc literari català: alguns paral·lelismes», dins *El Barroc català. Actes de les Jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987*, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 531-557.
- (1989b) «Renaixement, Manierisme i Barroc en la literatura catalana», dins *Actes del Vuité Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. II, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 149-179.
- ROSSICH, Albert & August RAFANELL, eds. (1989) *El Barroc català. Actes de les jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987*, Barcelona, Quaderns Crema.
- ROSSICH, Albert & Pep VALSALOBRE (2006) *Poesia catalana del barroc. Antologia*, Bellcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la.
- RUBIÓ, Jordi (1953-1956) «Literatura catalana» dins *Historia general de las literaturas hispánicas*, dirigida per G. Díaz-Plaja, vols. III-IV, Barcelona, Barna. [Traducció catalana a Jordi Rubió i Balaguer, *Història de la literatura catalana*, vols. II i III, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985-1986].
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1963) *Els valencians i la llengua autòctona durant els segles XVI, XVII i XVIII*, València, Institució Alfons el Magnànim. [Reedició: València, Publicacions de la Universitat de València, 2001.]
- (1971) «El Regne de València en el segle XVII vist pels viatgers estrangers», separata d'*Anales del Centro de Cultura Valenciana*, xxx (1969).
- (1972a) *La llengua dels valencians*. Vint-i-quatrena edició amb pròleg d'Antoni Ferrando. València, Eliseu Climent editor.
- (1972b) *La Ciutat de València. Síntesi d'Història i de Geografia Urbana*, València, Publicacions del Cercle de Belles Arts. [Reedició augmentada: València, Editorial Albatros 1976. Reimpresió: València, Ajuntament de València, amb pròleg de Ricard Pérez Casado, 1981, 1983, 1989.]

- SANSANO, Gabriel (2009) *Un cabàs de rialles. Entremesos i col·loquis dramàtics valencians del segle XVIII*, Valls, Cossetània.
- SANSANO, Gabriel & Pep VALSALOBRE, eds. (2009) *Fontanellana. Estudis sobre l'època i l'obra de Francesc Fontanella (1622-1683/85)*, Girona, Documenta Universitària, pp. 69-85.
- SASTRE, Maria Roser (1984) «Formulisme jurídic i llenguatge popular en un llibre de consells del segle XVII», *Revista de Llengua i Dret*, 4, pp. 135-150.
- SATORRES, Vicent (1988), «Aproximació a l'estudi lingüístic d'un llibre de capítols [dels segle XVII i XVIII]», *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey*, 3, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 235-251.
- SEGARRA, Mila (1997) «El conflicte català-castellà als segles XVI i XVII», dins P. Gabriel (dir.), *Història de la cultura catalana. II. Renaixement i Barroc*, Barcelona, Edicions 62, pp. 169-192.
- SIRERA, Josep Lluís (1995) *Història de la literatura valenciana*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- SOLANO, Antonio (2004) «Les relacions de successos en la València de l'Edat Moderna», dins Vicent J. Escartí (ed.), *Escriptors valencians de l'edat moderna*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 107-120.
- TRES, Joan & Montserrat CLARASÓ (1999), «Un altre col·loqui valencià del segle XVII», *Els Marges*, 63, pp. 39-57.
- VALDA, Joan Baptista de (1998), *Llibre de les Assistències y Funcions*. Estudi i edició per Vicent J. Escartí i Antoni López Quiles, València, Ajuntament de València.
- VALSALOBRE, Pep & Albert ROSSICH (1998) *Literatura catalana moderna*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya.
- (2007) *Literatura i cultura catalanes (segles XVII-XVIII)*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya.
- VERGER, Eduard (1983) *Antologia dels poetes valencians*, vol. 1, València, Institució Alfons el Magnànim.
- VICH, Álvaro & Diego de VICH (1921), *Dietario valenciano (1619-1632)*, ed. de F. Almarche i S. Carreres. València, Acció Bibliogràfica Valenciana.
- VICIANO, Pau (1999) «Mirar el passat amb ulls barrocs: l'edat mitjana en la Crònica d'Escolano», dins V. J. Escartí i R. Roca (eds.), *Cabanilles i el Barroc valencià*, València, Saó, pp. 119-127.
- VILA MORENO, Alfons (1983) *La lengua valenciana en la administración parroquial (siglos XVII al XIX)*, València, Del Senia al Segura.

VILLAFRANCA, Encarna (1999) «Notes lingüístiques al voltant d'uns processos judicials de Cullera (s. XVII)», dins V. J. Escartí i R. Roca (eds.), *Cabanilles i el Barroc valencià*, València, Saó, pp. 225-234.

XIMENO, Vicent (1747), *Escritores del reyno de Valencia*, vol. II, València, Josep Esteve Dolç.